

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:2 • 2003

Kortare recensioner

Kristina Jennbert, Anders Andrén & Catharina Raudvere (red), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, Vägar till Midgård 2, Nordic Academic Press, Lund 2002. 343 s.

Det här är den andra boken i serien *Vägar till Midgård* och är en samling uppsatser centrerade kring vad vi idag tror oss kunna säga om ritualer i det förkristna Norden. Antologin är produkten av ett seminarium i Lund år 2000, och är skriven av australiska, tyska och nordiska arkeologer, medeltidsarkeologer och religionshistoriker. Serien ingår i projektet "Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv". Uppsatserna förutskickar författarnas kommande monografier. Därigenom blir texterna korta, men kvalificerade, introduktioner till vissa frågeställningar.

Tidigare forskning har framför allt tagit sin utgångspunkt i texter som de isländska sagorna, vilka nedtecknades av kristna män på 1200-talet, men då diskussionerna emellanåt berör bronsåldern kan närhetskriteriet i tid inte anses vara uppfyllt. Istället försöker nu forskarna väga in andra faktorer.

Norröna texter, enligt de fyra uppsatserna i antologins första del "Text och ritual", behandlar bara ritualer i förbigående. Det gör att vi inte får förvänta oss utförliga stycken om dem, utan vi får vi utkristallisera information om förkristna ritualer genom att lägga pussel med de insprängda bitarna och lyfta blicken till hela textkorpus. Då finner vi inte minst passageriter och även riter för intro- nisation, edssvärjande och liknande.

I det följande avsnittet om "Ritualer i långtidsperspektiv" behandlar uppsatserna lämningar, deras placeringar i landskapet och topografin runtomkring. Platsernas förhållande till omgivningen kan säga oss någonting om varför människor valde att förlägga sina ritualer till dem. Det är ett givande perspektiv, som jag menar lovar mycket: Orto- och topografiska studier har tidigare möjliggjort framsteg inom forskningen om fornnordiska kultfunktionärer. Resultaten av utgrävningar talar för att samma kultplatser har använts under flera sekler. Här tar forskarna hjälp av lämningar från kontinenten, liksom forskning kring vägar i Medelhavsområdet. Religionshistoriker har traditionellt pekat på företeelser från skilda kulturer för att visa på möjligheten att motsvarande företeelser kan ha förekommit hos det egna undersökningsobjektet, genom att det som har hänt på en plats också kan ha gjort det på en annan även om företeelserna inte har med varandra att göra. Arkeologer börjar nu anamma samma tankegång, vilket jag tror kan bidra till forskningen, under förutsättning att metoden används med försiktighet. Under Medelhavsområdets brons- och järnålder förekom det att kultplatser anlades invid vägar, i synnerhet vägar av stor betydelse för transport och

kommunikation. Kan motsvarande gälla i Norden, där gravhögar har återfunnits invid vägar och vattenleder? Det är möjligt.

Långtidsperspektivet lyser igenom även i den tredje delen, "Rituela platser". Uppsatserna behandlar enskilda platser som kungsgårdar, gravhögar, sjöar och tjärnar och vad forskarna tror har försiggått där. Fynd från Västnortjärn i Dalarna visar att inte bara djur och vapen utan även jordbruksmateriel lades ned i marken. I antologins sista uppsats ställs frågan om kultplatskontinuitet och vad som konstituerar en sådan, det vill säga huruvida kyrkor har byggts ovanpå eller i närheten av förkristna kultplatser. Det är svårt att ge ett fullständigt svar, eftersom den för oss vanliga dikotomin mellan religion och övrig kultur inte förekom före kristendomens inträde i Norden. Riter tycks ha utförts där det fanns ett behov av dem, vilket också är ett tema som genomsyrar boken. På det viset kan man mycket väl säga att kyrkor har placerats där riter tidigare har utförts, men att riter sannolikt har förekommit även på andra platser. Kyrkobyggarna har alltså inte hållit sig borta från platser med tydlig koppling till den eller de gamla religionerna.

Språket ligger genomgående på en god nivå och är lättförståeligt oavsett om det gäller svenska, norska eller danska.

Den kritik jag kan rikta mot antologin är att flera av författarna refererar till titlar som inte finns i respektive bibliografi. Till nöds kan man som läsare gissa sig fram, genom att bläddra i samtliga av bokens bibliografier, men så skall det inte vara även om flera av de refererade verken är välkända för dem som arbetar inom fältet. Ett register skulle möjligen ha underlättat.

Sammantaget ger antologin mycket intressanta bidrag till forskningen kring ritualer och mytologi i det förkristna Norden, och den lovar gott för framtiden.

Linus Björk

Karen Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land. Crusading Theology in the Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam (c. 1200)*, Museum Tusulanums Forlag, København 2001. 84 s.

Den lilla skriften *Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam* (Historien om danernas färd till det Heliga landet) är författad av en anonym norsk kanik någon gång kring år 1200. Verket berättar historien om en grupp danska och norska stormäns äventyrliga resa till Jerusalem 1191–1192. Trots att källan kan betraktas som unik, då den utgör den skandinaviska litteraturens äldsta bidrag till den litterära genren korstågshistoria, har den sällan varit föremål för mer ingående analyser. Föreliggande bok har tillkommit i samband med latinisten Karen Skovgaard-Petersens kommande nyöversättning av verket. Detta är ett led inom ett större projekt, där syftet är att ge ut en serie kritiska nyutgåvor av de äldsta

latinska historieverken som skrevs i Norge vid slutet av 1100-talet. Skovgaard-Petersen vill visa att källan tillhör en specifik litterär genre som i korstågens kölvatten etablerade sig i högmedeltidens Europa. Detta gör hon genom att jämföra verkets komposition och ideologiska teman med frankiska och tyska korstågskränikor.

Det dansk-norska korsfararäventyret kan ur många avseenden betraktas som ett misslyckat företag, präglad av stora motgångar och samarbetssvårigheter. Expeditionen var ett nordiskt bidrag till det tredje korståget, vilket startades till följd av att Jerusalem erövrades i oktober 1187 av den muslimske sultanen Saladin av Egypten. Då den katastrofala nyheten nådde det danska hovet hörsammade ett antal stormän påvens uppmaning att gå ut i strid mot de otrogna. Av femton edsvurna män var det emellertid endast fem som höll sitt löfte och satte planen i verket. En dansk flotta seglade till Norge där en här bestående av tvåhundra man anslöt sig till företaget. I Norge drabbades expeditionen av försejningar till följd av inre motsättningar och av att stormännen tvingades avvakta den norske kungen Sverres godkännande av resan.

Först år 1191, det vill säga fyra år efter Jerusalems fall, kunde man sent omsider avsegla mot det Heliga landet. På Nordsjön råkade dock flotteskadern ut för en förödande storm, i vilken ett flertal skepp gick under. Korsfararna beslöt därför att via landvägen ta sig till Venedig. Då man efter många umbäranden slutligen nådde fram till Jerusalem nåddes stormännen av nyheten att en fredspakt redan hade upprättats mellan Saladin och Richard Lejonhjärta. Nordborna fick således aldrig någon möjlighet att gå ut i strid för Kristus. I stället fick de nöja sig med att besöka några heliga platser för att sedan bege sig hemåt igen. Noterbart är att författaren ägnar hela 22 av 27 kapitel till att skildra korsfararnas förhållanden i Norden, för att sedan mycket kortfattat beskriva resten av resan.

Trots detta lyckas Skovgaard-Petersen övertygande argumentera för att källan följer en europeisk litterär tradition, vilken grundlades av det första korstågets historieskrivare som till exempel Robert av Rheims, Guibert av Nogent och Fulcher av Chartres. Hon lyfter fram ett flertal gemensamma teman som visar att den norske kaniken tillfullo hade tillägnat sig den europeiska korstågsideologin. I verket återfinns återgäldningstanken som går ut på att korstågen var ett sätt för de kristna att betala tillbaka den syndaförlåtelse som Kristus genom lidandet på korset hade skänkt mänskligheten. Den påvliga retoriken som lovade korsriddarna andlig belöning i form av syndernas förlåtelse och ett evigt liv framträder med all påtaglighet. Författaren tilldelar till exempel martyrskap till de stormän som drunknade i stormen på Nordsjön.

Resan omgärdas av ett historisk teologiskt ramverk där de nordiska korsfararnas bedrifter framstår som en återupprepning av händelser i Bibeln. Denna diskurs löper som en röd tråd genom verket. Resan parallellställs med israeliternas färd från Egypten till det Heliga landet. Likt Jesus lärjungar lämnar stor-

männen sina nära och kära för att följa Guds bud. Den augustinska historiesynen, där framgångar eller motgångar förklaras som ett resultat av Herrens eller djävulens aktiva ingripande, är allestädes närvarande. Skovgaard-Petersen klagör även att den nordiska källan visar stora retoriska likheter med samtida tyska korstågskränikor. Hon menar dock att författarna sannolikt inte känt till varandras verk, utan att samstämmigheten är en konsekvens av att källorna tillhör en gemensam europeisk berättartradition.

Skovgaard-Petersens har i sin undersökning lyft fram en viktig källa som ger en god inblick i den dansk-norska elitens litterära miljö kring år 1200. Hennes påvisande av att den norske kaniken var mycket väl insatt i dåtidens korstågsideologi är av stort intresse. Detta särskilt då det gäller diskussionen om Nordens europeisering, som till exempel i vilken grad den nordiska eliten var integrerad i 1100-talets kristna kultur. Källan bör även kunna studeras utifrån andra synvinklar, och till exempel användas för en analys av den medeltida människans rums- och tidsuppfattning. Vi kan således med spänning avvakta den kommande nyöversättningen av *Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam*.¹

Lars Hermanson

Antti Ruotsala, *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century. Encountering the Other*, Diss, Finnish Academy of Science and Letters, Helsinki 2001. 169 s.

En bok om kontakterna mellan Europa och Asien under medeltiden känns aktuell i dessa dagar. I avhandlingen *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century* diskuterar den finske historikern Antti Ruotsala hur mongolerna uppfattades av européer kring mitten av 1200-talet, då mongolerna dök upp från ingenstans och skapade ett världsherravälde på ett par decennier. Ruotsala har intresserat sig för hur denna kultur kom att uppfattas av de europeiska resenärer som besökte den under 1200-talet. Välkänd är givetvis Marco Polo, men hans föregångare som exempelvis Johannes Plano Carpini, Simon Saint-Quentin och Wilhelm Rubruk är inte lika namnkunniga. Dessa personer och många andra reste österut kring mitten av 1200-talet för att söka kontakter med mongolerna med syftet att missionera eller skapa diplomatiska förbindelser. De bevarade reseberättelserna tillhör de mest användbara källorna om mongolernas liv och historia.

1. Skriften finns tidigare översatt till danska av Jörgen Olrik, "Beretning om danernas færde til det Hellige land", i *Krøniker fra Valdemarstiden*, Köpenhamn, 1900-01, s 116-175.

Ruotsala har analyserat dessa resenärers berättelser och försökt utläsa så mycket som möjligt av deras innehåll om kulturmöten samt om resenärernas identitet och självbild. Han utgår delvis ifrån Mircea Eliades tankar om medeltidens människor, och hur religionen präglade tillvaron. Därför tar frågor om religiösa spörsmål ett stort utrymme i boken, vilket givetvis är befogat.

Kulturmötet mellan de kristna europeiska resenärerna och de nomadiska mongolerna präglades av etnocentrism från bådas håll. Européerna såg mongolerna som otrogna, och kunde från sin religiösa världsbild bara acceptera mongolerna om de omvände sig till kristendomen. Mongolerna å sin sida såg ned på icke-nomader, det vill säga bönder och människor i städer som var bundna till sin omgivning. De helt olika världsbilderna som blottades genom mötet mellan kulturerna försvårade kommunikation och förståelse mellan mongolerna och de kristna resenärerna. En viktig skillnad var dock att mongolerna erkände påven som de kristnas högste schaman, medan de kristna såg mongolernas religion som helt och hållet hednisk och förkastlig. Medan det kristna, västerländska synsättet inte tolererade några andra religioner, präglades mongolernas syn på religion av pluralism. Men delvis var mongolernas religiösa tolerans taktiskt betingad; i deras rike fanns representanter för de flesta religioner, en statreligion vore knappast möjlig. I detta sammanhang är resenärernas möte med de nestorianiskt kristna i Asien intressant (många mongoler var kristna av denna lära); relationen mellan de katolskt kristna och nestorianerna präglades av såväl konkurrens och intolerans som av en viss förståelse. Denna tråd skulle kunna ha utvecklats mer i boken.

Perspektivet i Ruotsalas avhandling är huvudsakligen européernas, varför undertiteln på boken – som åsyftar mötet med den andre – till viss del tyvärr bidrar till en bekräftelsehistoria om européernas möte med mongolerna. Det är genom resenärernas ögon vi får se mongolerna, det är genom deras texter som vi få se den andra, i detta fall den asiatiska kulturen. På grund av bristen på källor får vi kanske nöja oss med detta, men problemet skulle kanske ha diskuterats utförligare, eftersom detta – synen på den andre – ligger i fokus för undersökningen.

Ett annat problem med Ruotsalas bok är att den till så stor del stödjer sig på det befintliga forskningsläget. Detta beror givetvis på att de källor som använts har tröskats igenom av ganska många historiker, varför möjligheten att säga något påtagligt nytt om dem har minskat. I kapitlet om alkoholvanor bland mongolerna och européerna känns det dock som om författaren har nya, viktiga saker att tillföra. I övrigt är det inte mycket av behandlingen av de europeiska resenärerna och mongolerna som förvånar den som är insatt i forskningsläget. För de som inte är det är givetvis *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century* en tänkbar introduktion till detta fascinerande ämne.

Henrik Höjer

Edwin S Hunt & James M Murray, *Företagande och handel i det medeltida Europa, 1200–1550*, SNS förlag, Stockholm 2002. Övers av Margareta Eklöf. 367 s.

Kapitalistandan i dess moderna mening grundlades enligt Edwin S Hunt och James M Murray under medeltiden. Författarna avfärdar därmed Max Webers teori att den kapitalistiska mentaliteten främst bör förknippas med tiden efter reformationen. Boken skildrar Europas marknadsekonomiska utveckling under perioden 1200–1550. Här är det således köpmännens affärsverksamhet som står i centrum. Hunt och Murray går emot den traditionella uppfattningen att medeltiden utmärktes av marknadsekonoms stagnation. I stället var perioden en av de mest utvecklade i Europas affärshistoria.

I bokens första del, omfattande högmedeltiden, beskrivs hur framväxten av en internationell handel underlättades genom utvecklingen av abstrakta finansredskap som växlar och creditsystem. Här skildras högmedeltidens italienska "superföretag" som till exempel Bardi och Peruzzi, vilka kunde ha upp emot trehundra anställda, varav flera var utstationerade till olika filialer i och utanför Europa.

Den andra delen behandlar hur marknaden påverkades av den senmedeltida krisen. Superföretagen gick under, men epokens motgångar resulterade enligt författarna i en rationell utveckling av marknadsekonomin. Köpmännen, som i klassisk liberal anda utgör bokens hjältar, mötte tidens utmaningar genom att anpassa sig till de nya förhållandena. De utvecklade nya ekonomiska instrument och uppfann nya tekniker, vilka bidrog till att underlätta handeln. Historiesynen påminner i mångt och mycket om Arnold Toynbees tes kring förhållandet *challenge and response*. Uppkomsten av omfattande redovisningssystem gav ökade kontrollmöjligheter som i sin tur gjorde det möjligt att lägga upp kalkyler för tryggare investeringar. Utvecklingen av infrastrukturen, kombinerad med framgångar på skeppsbyggnadsteknikens område, lade grunden till Västerlandets kommande "bragder".

En bärande tes i boken är att det var eliten som utgjorde drivkraften i den marknadsekonomiska utvecklingen. Aristokratins luxuösa konsumtionsmönster medförde ett fortlöpande krav på nya varor, som de flitiga köpmännen med alla möjliga medel strävade efter att tillgodose. Författarnas framhävande av medeltiden som en expansiv kommersiell fas är dock ingen revolutionerande ståndpunkt. Liknande resonemang har tidigare förts av till exempel R H Britnell och J Masschaele.¹ Av stort intresse är emellertid forskarnas omvärdering av den medeltida kyrkans ekonomiska roll. De kritiserar uppfattningen att kyrkans moraliska och

1. Richard H Britnell, *The Commercialisation of English Society, 1000–1500*, Manchester 1996; James Masschaele, *Peasants, Merchants and Markets. Inland Trade in Medieval England, 1150–1350*, Basingstoke 1997.

teologiska lära försenade och hämmade näringslivets utveckling. I stället betonas det ömsesidiga samarbetet mellan handelsmännen och kyrkans företrädare.

Kyrkan var inte bara en högt värderad kund då den efterfrågade en mängd varor, såsom kyrkliga inventarier och material för byggnation av kyrkor och katedraller. Klostren fungerade även som leverantörer av produkter. Den katolska kyrkan kan därför generellt inte ansetts ha haft en förbjudande hållning till handel och köpenskap. Författarna menar att det rådde ett slags produktivt spänningsförhållande mellan kyrka och näringsliv. Den stora stötestenen var förstas ockerförbudet, men båda parter strävade efter att så smidigt som möjligt kringgå detta.

Omvärderingen av den medeltida kyrkans aktiva ekonomiska roll är dock heller ingen ny tolkning. H M Robertson tillbakavisade redan på 1930-talet Webers påståenden om den katolska kyrkans negativa hållning till ekonomiska aktiviteter.² Som läsare saknar man en mer djuplodande analys av den mentalitet som präglade den medeltida "kapitalistiska" andan, vilken enligt författarna inte lade något hinder i vägen för samarbetet mellan köpmän och kyrka.³ Affärsmännens djupa gudfruktighet framträder ofta starkt i det medeltida källmaterialet. Köpmanagillenas religiösa karaktär, som tog sig uttryck i att korporationerna namngavs efter olika skyddshelgon, behandlas inte med en enda rad i boken. Författarna går heller aldrig närmare in på att analysera organisationsformer, som till exempel broderskapens och de sociala nätverkens betydelse för affärsverksamheten. Släktbandens roll berörs endast ytligt och man får aldrig någon närmare inblick i köpmannakollektivens uppbyggnad och sociala funktion.

Boken präglas av en stark tro på det mänskliga framåtskridandet, där det är den "ekonomiska människan", *homo oeconomicus*, som står för samhällets evolution. Denna uppfattning synes i dag något förlegad, men författarnas grundliga uppgörelse med den weberska synen på medeltiden är väl motiverad. Undersökningen hade dock givits ytterligare tyngd om Hunt och Murray på ett mentalitetshistoriskt plan hade förmått tränga djupare in i vad som egentligen utgjorde kärnan i den medeltida kapitalismens anda.

Lars Hermanson

2. Hector M Robertson, *Aspects of the Rise of Economic Individualism. A Criticism of Max Weber and his School*, Cambridge 1933.

3. En analys av den medeltida kapitalistiska andan har nyligen gjorts av den svenske medeltidsarknologen Peter Carelli. Se Peter Carelli, *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Lund 2001.

Henrik Lerdam, *Kongen og tinget. Det senmiddelalderlige retsvæsen 1340–1448*, Museum Tusulanums Forlag, København 2001. 320 s.

Mellan åren 1340 och 1362 ägde inte färre än sex formella kungliga brevprocedurer rum inom ramen för en segsliten tvist om den numera försvunna storgården Gyurthelykke i Villands härad. Tre skånska kungar agerade: Magnus Eriksson, Erik Magnusson och Valdemar Atterdag. Alla tre bemödade sig förgäves. Trots ideliga kungliga besked om att rättssaken var avslutad drog ärendet ut på tiden i decennium efter decennium. Formell jurisdiktion var en sak – den hade kungarna rätt till – men praxis en helt annan. Om inte kungen satte makt bakom orden gjorde stormännen i Villands härad som de önskade. Detta var en situation som enligt kungamakten borde ändras, ju förr desto bättre. Under Valdemar och dennes energiska dotter tog den danska monarkin stora steg på vägen mot en dylik nyordning.

Detta tema har nyligen penetrerats i detalj i boken *Kongen og tinget. Det senmiddelalderlige retsvæsen 1340–1448*, en bearbetning av Henrik Lerdams doktorsavhandling från 1999. Boken har två övergripande teman: 1) hur kungamakten skaffade sig allt större makt över rättslivet med dess lagar och domstolar samt 2) hur den danska förvaltningen byggdes ut och anpassades efter de behov som uppstod när kungen tågade in på scenen. Utgångspunkten är att den rättsliga sfären a priori skall betraktas som autonom i förhållande till den medeltida kungamakten. Den senare utökar emellertid successivt sitt inflytande genom applicerande av en mängd olika medel. Det är de senare Lerdam främst är intresserad av att belysa.

Kongen og tinget är en grundlig, mycket empirisk genomgång av den ena rättsliga maktresursen efter den andra. Lerdam undersöker vilka ämbetsmän (häradsfogdar, landsdomare, etc) som var verksamma och var monarkerna uppehöll sig (mestadels på Själland). Häradsting, landsting med flera tingsförsamlingar analyseras, liksom inte minst de kringresande kungliga rättartingen. De senare, som var djupt avskydda av de lokala stormännen, uppstod på 1200-talet men blev verkligt effektiva först under Valdemar Atterdags regeringstid. Rättartingen och de påföljande kungliga råfsterne kom, enligt Lerdam, att spela en nyckelroll i konstruktionen av den starka kungamakt som präglade Kalmarunionens första fas. Ofta var rättartingens syfte att utöka den kungliga godsegendomen, varför Lerdam även ägnar denna en utförlig studie. Det bör framhållas att han därmed gör en stor insats för hela forskningen om epoken, inte bara den i strikt mening rättshistoriska. I slutet av volymen återfinns detaljerade översikter över kungliga danska godstilläggelser.

Ett av kungamaktens medel i kampen om rätten och tinget var framhållandet av vikten av rättvisa. Valdemar och Margareta kunde med visst fog hävda att deras makt över rätten var en förutsättning för att även de små i samhället skulle

komma i åtnjutande av rättssäkerhet. Ju fler kungliga domstolar och inflytelserika kungliga ämbetsmän, desto färre möjligheter för stormännen att ignorera lokala domslut. Då är det svårare att tolka utvecklingen mot slutet av Lerdams undersökningsperiod, under Erik av Pommerns och Kristofer av Bayerns regeringstider. Nu drogs även riksråden in i processen, varvid rättartinget började utvecklas i riktning mot en regelrätt högsta domstol. Samtidigt medverkade emellertid kungamaktens försvagning utan tvekan till en viss *backlash* på landsbygden. Stormännen kunde återta en hel del av sitt inflytande.

Dessvärre länkar inte Lerdam sin höginträsanta forskningsproblematik till större allmänteoretiska tankar och modeller. Han framstår i sin text som en renodlad empiriker som hela tiden ligger källmaterialet nära. Inget ont i det, men därmed går han också miste om goda möjligheter att göra sin forskning ännu mer intressant än den redan är. Sett mot bakgrund av hela samhällsutvecklingen från högmedeltid till nutid är det uppenbart att Lerdams resultat passar synnerligen väl in i forskningen om den tidigmoderna statens framväxt. Allt fler samhälleliga sfärer drogs in i kungens och rådets spindelväv. En stat formades vilken sedermera utvecklas till en nation. I Lerdams fall gäller det den juridiska sfären; hos andra forskare den religiösa (biskopsutnämningar, reformation, etc), den ekonomiska (privilegiopolitik, merkantilism, etc) eller den militära (kampen om våldsmonopol). Men Lerdam gör, tyvärr, ingen sådan koppling.

Ett annat problem med *Kongen og tinget* är författarens ovilja till större internationella komparationer. Inget av det Valdemar Atterdag och drottning Margareta genomförde kan med bästa vilja betecknas som unikt danskt. Samma process gjorde sig gällande i ett flertal monarkier, inte sällan i ett kronologiskt skede som föregick det danska. Se bara på den rättsliga utveckling som initierades av den angevinska monarkin i England under andra hälften av 1100-talet. På många håll i Europa fanns alltså utvecklade idéer och nyttig praktisk erfarenhet för den furste som önskade stärka sin makt över rättsapparaten genom kungliga domstolar. Hur skiljer sig Danmark från mönstret? Var de danska monarkerna påverkade av bestämde förebilder? Hur viktiga var exempelvis de väl omvittnade banden mellan det danska kungahuset och de tyska furstarnas välden?

Denna kritik skall inte skymma det faktum att Henrik Lerdam har skrivit en intressant och viktig bok om ett centralt ämne för forskningen om senmedeltida maktstrukturer och den tidigmoderna statens framväxt. Den som till äventyrs trodde att medeltidsforskningen var dömd att förtvina till följd av källbrist får sig onekligen en tankeställare vid läsningen av *Kongen og tinget*.

Dick Harrison

Elisabeth Mansén, *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*, Atlantis, Stockholm 2001. 592 s.

Att vistas vid olika kurorter var ett väsentligt inslag i 1600–1800-talets sociala och kulturella liv, men först nu har en heltäckande beskrivning av den svenska kurortskulturen kommit. I boken *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880* (2001) återskapar idéhistorikern Elisabeth Mansén en svunnen värld. Boken spänner över en tidsrymd på tvåhundra år, från det att den första kurorten invigdes 1680 till det att hälsobrunnarna spelat ut sin roll runt 1880. Det uttalade syftet med undersökningen är att göra en bred idéhistorisk analys av den svenska kurortskulturen och Mansén fokuserar tre väsentliga komponenter i den: studiet av de idéer som bar upp kurortskulturen, de människor som besökte hälsobrunnarna och den fysiska miljön. Det kan framhållas att tidigare forskning om svenska kurorter ur ett helhetsperspektiv är obefintlig. Mansén har följaktligen fått söka sig till internationell forskning för att hitta föregångare.

Den materialgenomgång som gjorts av Mansén är imponerande och vittnar om ett rikt källäge. I arkiven finns bevarade räkenskaper, läkarjournaler medicinsk statistik et cetera, vilka kan vittna om kurorternas praktik och vardag. För att diskutera de idéer, dels medicinska och vetenskapliga, dels teologiska, som bar upp kurortskulturen nyttjar Mansén brunnspredikningar, medicinska tidskrifter, fackböcker med mera. Till detta kommer sedan källor som belyser enskilda brunns- gästernas upplevelser, som brev, dagböcker och memoarer. Mansén använder även annan slags litteratur, till exempel tillfällesdikter och fiktiva skildringar från kurorter (som romaner). Boken är också rikt illustrerad och bilderna från olika kurorter och av brunns-gäster bidrar till att skapa föreställningar om de fysiska miljöerna.

Det teoretiska perspektivet i undersökningen är nedtonat och återfinns snarare indirekt; det går till exempel att spåra ett genushistoriskt anslag när det gäller Manséns uppenbara ambition att lyfta fram kvinnliga aktörer och samspelet mellan män och kvinnor. En viktig tanke som förs fram är dock att brunnsorterna kan ses som mikrokosmos, vilka innehöll de värderingar och idéer som återfanns i samhället i stort.

Den svenska kurortskulturen uppstod under 1600-talet då stormakten Sverige krävde "kulturell fernissa och socialt status" (s 490). Förebilderna söktes i det övriga Europa och tanken var att i patriotisk nit skapa svenska alternativ för att få presumtiva brunns-gäster att spendera sina pengar inom rikets gränser. Antalet hälsobrunnar var mot mitten av 1700-talet nära 350, men långtifrån alla var långlivade. Kurorterna var också differentierade: från de fashionabla, där de övre sociala skikten sammanstrålade, till de lokalt förankrade, som lockade till sig den kringboende befolkningen.

Ett av de mer centrala inslagen i undersökningen rör de intressanta medicinska och vetenskapshistoriska redovisningarna av synen på kemi, vattnet, kroppen och

dess sjukdomar. Det blir tydligt hur kurortskulturen i ett inledande skede befann sig i en religiös kontext, men att den alltmer kom att ingå i en vetenskaplig. Mot slutet av 1700-talet verkar den medicinska expertisen ha varit enig om vattnets goda egenskaper. Kurortskulturen kunde dock försvaras eller angripas från en mängd synvinklar. I ett avsnitt med den talande titeln "Syndafallet" redovisas till exempel hur kurorten ansågs kunna bli en drivhusmiljö för omoral och sedefördärv. Det här var givetvis av största betydelse att diskutera i en tid då andligt och moraliskt förfall ansågs utlösa diverse sjukdomar. Var boten värre än soten?

Mansén har en uttalad strävan att lyfta fram linjer och helheter, inte enbart enskilda exempel, därutöver vill hon skapa en skildring som är "tematisk och tolkande" (s 12). Redovisningarna och diskussionerna struktureras därför på ett övergripande plan med hjälp av myten om paradiset, vilken också får styra bokens disposition. Genom att föra in ett mytiskt perspektiv vill Mansén fördjupa diskussionerna och framkalla associationer. Myten i sig vetter åt olika håll, menar Mansén. Genom den kan en belysning göras av utopin om den så kallade brunnsenigheten –drömmen om paradiset på jorden vilket i princip är öppet för alla – men också av utopins baksida. En viktig diskussion rör kurorternas faktiska hierarkiska praktik som stod i skarp kontrast till den egalitära ideologi som bar upp kulturen. Mansén är emellertid noga med att framhålla att paradismyten inte varit utgångspunkten för undersökningen, utan snarare "bokens samlande princip" (s 15).

Hur fungerar då detta mytiska perspektiv i undersökningen? Visserligen strukturerar myten ett omfångsrikt material, men risken är förstås alltid att användandet av myter frammanar tanken på (essentiella) transhistoriska urbilder. Det är som bekant en starkt bidragande orsak till att mytforskning inte sällan betraktas med misstänksamhet. Identifikationen av myter hjälper oss emellertid att förstå de betydelsebärande element som skapar olika kulturer och inte minst kan myterna vara såväl allmänna som specifika (för vissa grupper eller kulturer), menar till exempel Claude Lévi-Strauss. Detta synsätt verkar ligga nära Manséns eget, men begreppet myt hade behövt definieras tydligare, inte minst för att det långtifrån är entydigt. Även när det rör andra väsentliga punkter i undersökningen hade jag gärna sett teoretiskt förankrade fördjupningar av resonemangen. En av bokens stora förtjänster är att den demonstrerar olika idéer om kön och kropp genom två århundraden. Denna typ av redovisningar hade med fördel kunnat utvecklas från ett teoretiskt perspektiv.

Dessa invändningar förtar inte helhetsintrycket av boken, utan visar snarare på hur den borde inspirera till fortsatta diskussioner och undersökningar av ett tidigare försummat forskningsområde. En styrka med *Ett paradiset på jorden* är dessutom att den uppfyller kraven på vetenskapens tredje uppgift; boken låter sig väl läsas som en samling fängslande kulturhistoriska ögonblicksskildringar från tre olika århundraden.

Ann Öhrberg

Anders Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria*. Band 6. *Romantikens och liberalismens tid*, Verbum Förlag, Stockholm, 2001. 326 s.

Perioden 1809–1865 var i många avseenden en omvälvande tid i svenskt samhälls- och kyrkoliv. Agrarsamhällets strukturella omvandling och inte minst det borgerliga samhällets framväxt förändrade i grunden de villkor som kyrkan hade att förhålla sig till. Den intima relationen mellan kyrka och samhälle som kännetecknade det tidiga 1800-talet framstod vid mitten av samma århundrade som långt mindre självklar. Den förändrade religionslagstiftningen och de nya kommunallagarna framstår i sig som tydliga exempel på hur det i samhället vid denna tid gjordes en allt striktare uppdelning mellan vad som ansågs vara kyrkans respektive socknens/kommunens ansvarsområde. Religionen individualiserades och privatiserades och enhetskyrkan utgjorde inte längre det ideologiska ramverk som band samhället och det kollektiva medvetandet samman.

Också inom kyrkan kom nya strömningar och ideal att verka för förändring och förnyelse: de ortodoxa kyrkoböckerna ersattes av nya, präglade av neologi och romantik, prästutbildningen reformerades och nya sällskap bildades i syfte att verka för såväl mission och nykterhet som för spridandet av traktat och biblar. Reformarbetet inom kyrkan var dock knappast tillräckligt för att motverka de rörelser som så att säga underifrån kom att spränga enhetskyrkans rammar. Den begynnande folkväckelsen var i sig ingen enhetlig rörelse, utan tvärtom kom dess spridning och karaktär att ta sig olika uttryck beroende på var i landet den framträdde. Väckelsen i Syd- och Västsverige förblev i hög grad inomkyrklig och knuten till hushållet. I Norrland kom det lekmanaledda läseriet tämligen omgående i konflikt med kyrkan och antog där en mer separatistisk karaktär. Till andra regioner åter kom väckelseinfluserna i allmänhet senare och egentligen först med de mer organiserade frikyrkliga rörelsernas framväxt, såsom baptismen och metodismen.

Denna så föränderliga och intensiva period får sin behandling i den sjätte delen av det ambitiösa projektet att nedteckna Sveriges kyrkohistoria, från den tidigaste missionstiden till dagens kyrka och dess roll i det moderna samhället. Huvudförfattare till denna del är Anders Jarlert och därtill finns ett antal fördjupningsartiklar av Hedvig Brander Jonsson, Nils-Arvid Bringéus, Lennart Tegborg, Birgitta Odén, Marie Lindstedt Cronberg, Håkan Möller, Catharina Segerbank och Lars Österlin.

Jarlert ger en i huvudsak bred och innehållsrik skildring av hur kyrkolivet gestaltades och förändrades under denna tid. Med god sakkänedom behandlar han såväl det samhälle som gav enhetskyrkan dess förutsättningar och mening som hur denna relation gradvis kom att luckras upp och till stora delar förlora sitt innehåll. Bokens fördjupningsartiklar ger också ett nödvändigt komplement till huvudtextens mer översiktliga karaktär. Här ges ett större utrymme för fördjup-

ning av såväl det religiösa livet i socknarna och sociala/kulturella normer som av den förnyade kyrkoarkitekturen och kyrkans försvagade inflytande över utbildning och skola.

Undertiteln *Romantikens och liberalismens tid* återspeglar i hög grad de strömningar som kom att präglade kyrkolivets förändring under denna period, romantiken i första hand genom förnyelsen av kyrkohandböckerna och dess inflytande över teologin och liberalismen genom dess återverkan på religionslagstiftningen och betydelse för folkväckelsens framväxt och genombrott, särskilt det sistnämnda får ett stort utrymme i framställningen.

Översiktsverk eller handböcker av det här slaget har som alltid sina förtjänster men samtidigt också sina brister. Beskrivningen blir ibland onödigt detaljrik och personbeskrivningarna väl ingående på bekostnad av ett djup och en kontextuell förståelse som skulle kunna ha berikat texten ytterligare. Att beskriva en tid då kyrkan och religionen fortfarande i så hög grad genomsyrade alla delar av samhället och satte sin givna prägel på människors liv och vardag ställer utan tvekan vissa krav på författarens förmåga att disponera och prioritera innehållet. Även om Jarlert till stora delar lyckas i denna ambition saknas dock ett övergripande perspektiv som skulle ge en tydligare struktur åt innehållet och ge framställningen en mer sammanhållen karaktär. Det hade exempelvis i sammanhanget knappast varit fel att foga samman de föränderliga villkoren mellan kyrka och samhälle å ena sidan och religionens privatisering och individualisering å den andra med en diskussion kring sekularisering.

Kritiken till trots torde denna, liksom övriga delar av Sveriges kyrkohistoria, fylla en viktig funktion som handbok och introduktion till ämnet, särskilt som det knappast finns någon motsvarighet på området. Därtill är boken genomgående välskriven och lättillgänglig, vilket borde tilltala en bredare publik.

Olof Hansson

Susanna Fellman, *Uppkomsten av en direktörprofession. Industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 155, Finska Vetenskaps-Societeten, Helsinki 2000. 256 s.

I avhandlingen *Uppkomsten av en direktörprofession. Industriledarnas utbildning och karriär i Finland 1900–1975*, bearbetar Susanna Fellman de finska industriledarnas utbildning, bakgrund och karriär. Målsättningen för Fellman är att skissera konturerna till en finsk "industriledarprofil". Arbetet i sin helhet karaktäriserar hon som ett arbete om uppkomsten av en modern "företagsledarprofession".

Fellman fokuserar på finska storföretag och studerar 66 företag och 324 direktörer. Målsättningen var att ta med företaget som under en längre period av 1900-

talet tillhört de största. Företagsledarna har indelats i "ägardirektörer" respektive "professionella direktörer". Till ägardirektörer räknar Fellman sådana som äger företaget, samt arvtagare. Övriga direktörer kallar hon "professionella direktörer", det vill säga anställda direktörer.

Fellman beskriver hur industrialiseringsprocessen och framväxten av storföretag ledde till förändringar i företagets organisation. Hon följer bland annat Chandler när hon som utgångspunkt för sin studie beskriver ökningen i antal hierarkier, tillkomsten av nya organisationsmodeller samt en byråkratisering och ledningens professionalisering där ägandet och ledningen separerades. Fellman menar att "företagsledarnas professionalisering innefattar också en kompetensaspekt; företagsledarna började i högre grad rekryteras på basen av kompetens och erfarenhet" (s 43).

Fellmans empiriska resultat visar emellertid att den finska storindustrins ledare rekryterades ur de högsta samhällsskikten och att det inte skedde någon markant breddning i rekryteringen. Den finska industrin hade sina rötter i den "gamla" eliten med fäder som var godsägare, höga statstjänstemän och officerare eller kom från den bildade eliten. Ägarnas och de anställdas karriärer började likna varandras. Entreprenörskarriärer ersattes av byråkratiska karriärer i och med storföretagens framväxt. Hög formell utbildning blev ett viktigt legitimitets-kriterium för att leda storföretag. Ägardirektörerna hävdade så småningom sin kompetens genom att skaffa sig en utbildning.

Vad Fellman har att säga om företagsledarnas kompetens i sina resultat är vagt. Kompetensen är i stort sett "ytterst komplex" och företagets resultat är i "stor utsträckning [...] en följd av faktorer som var helt oberoende av företagsledarens kompetens" (s 277).

Fellman har gjort en intressant studie och det saknas en liknande på svenskt material. Den kritik som enligt min mening kan riktas mot avhandlingen är att Fellman inte riktigt lyckas med att reda ut de begrepp hon använder sig av. Jag misstänker att hon i slutsatserna något snubblar över de begrepp hon nyttjar. När det gäller frågan om rekrytering använder sig inte Fellman av sina egna resultat. Hon visar klart och tydligt att rekryteringen sker på basis av personkännedom och att det är ytterst svårt att bestämma vad en företagsledares professionalitet eller kompetens består av. Hon glömmer att nämna betydelsen av kön och social tillhörighet – två aspekter som inte kan försummas. I själva verket pekar hennes analys i just den riktningen. Ett begrepp som kunnat föras in för att tydliggöra detta är homosocialitet. Vid rekrytering väljs ofta sådana som liknar dem som redan ingår i gruppen. Dessa är män från de högsta sociala skikten, ett förhållande som knappast förändras i större utsträckning genom undersökningsperioden. Fellmans slutsatser blir istället att hävda utvecklingen av "professionell identitet" och "professionella nätverk" – men detta kan ifrågasättas. Den intressanta frågan blir istället: varför är rekryteringen så pass klass- och könsmässigt homogen?

Varför ser då inte Fellman att hennes resultat pekar på andra slutsatser än dem hon dragit? Jag tror att svaret finns i hennes användning av begreppet professionalitet. Hon snubblar inledningsvis över begreppet och låser sig sedan vid det istället för att diskutera detta begrepp och andra som sätts i relation till det. Fellmans dikotomi ”ägardirektörer” och ”professionella direktörer” är olycklig då den döljer det faktum att Fellman inte tillfredsställande lyckas förklara och reda ut vad hon menar med begreppet professionell. Därmed får hon svårt att på ett trovärdigt sätt diskutera begrepp som kompetens och legitimitet. En större varsamhet med begrepp som ”professionell direktör” skulle ha uppskattats, eftersom begreppet professionell har sådana positiva konnotationer i och med att det länkas till andra begrepp som kunskap, kompetens, legitimation och legitimitet.

Den intressanta frågan, som Fellman inte ställer, är: Vad är de formella meriterna uttryck för? En ökad utbildningsnivå samt ökad ”professionalisering” betyder föga för vilken social grupp som har företagsmakten. Ägarna låter helt enkelt sina söner få den utbildning som krävs och som ger legitimitet när industrierna växer och de rekryteras som tidigare genom kontakter. Är detta professionalisering? Jag tycker att det är mer rimligt att tala om en förskjutning i legitimitets-hävdandena. Från ägarlegitimitet till akademisk legitimitet – rekryteringen sker från samma sociala grupp och rekryteringen sker fortfarande via sociala informella nätverk, vare sig de kallas familjenätverk, professionella nätverk eller korporativa nätverk. Vad gäller frågan om kompetens utreds den aldrig tillfredsställande, men en inte oviktig del i denna kompetens förefaller vara att ha kontakter med andra inom nätverken.

En mer rättvisande titel på Fellmans avhandling kunde varit ”Uppkomsten av en ny direktörslegitimitet”. Fellman har faktiskt visat att det skett ett skifte i ”direktörslegitimiteten”. I början av perioden var ägandet av företag en legitimitetsgrund för att leda företag. I slutet av perioden i takt med att företagen växte blev även en akademisk legitimitet allt nödvändigare.

Tomas Matti

Claus Bryld, *Kampen om historien. Brug og misbrug af historien siden Murens fald, 15 essays*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg 2001. 237 s.

Claus Brylds bok *Kampen om historien* består av 15 relativt populärt hållna artiklar, av vilka de flesta tidigare publicerats i tidningar, tidskrifter och antologier under 1990-talets lopp. Det sammanhållande temat är förhållandet mellan historia och politik, liksom hur olika typer av historieskrivning samspelar och formas av samhälleliga maktstrukturer.

Bokens första del handlar om hur den tyska ockupationen av Danmark 1940–

1945 blivit till en nationell myt – ett ämne som författaren även behandlat tillsammans med Anette Warring i *Besættelsestiden som kollektiv erindring* (1999). Bryld finner att synen på ockupationen med tiden blivit mer mytisk, där man glömt bort den samarbetspolitik som faktiskt var dominerande fram till 1943, och i stället enbart minns motståndskampen. Detta ställs i samband med det kalla kriget och kravet på en stark nationell försvarsvilja.

Bryld är dock inte mycket mera imponerad av den motreaktion som de senaste åren visat sig i Danmark, där man lyft fram mörkare sidor från kriget, som den grymma behandlingen av tyska flyktingar och krigsfångar, eller det ekonomiska samröret med Nazityskland. Om man bara fördömer det förflutna, i stället för att försöka förstå, representerar man en moralistisk fariseism, skriver han.

Historia är än idag i allra högsta grad identitetsskapande, framhåller Bryld. Detta har till och med stärkts på sistone, på grund av en renässans för en exotisk-nostalgisk syn på det förflutna, där formen är viktigare än innehållet, och där helst bara en redan känd och hemvan myt om det förflutna återberättas. Denna tendens göds av den samtida kapitalismens vurm för varumärken och livsstilar, där varje individ förmodas välja och vraka bland olika identiteter. I ett kapitel om Francis Fukuyamas skrifter om ”historiens slut”, uppmanar Bryld vänstern att formulera nya sammanhängande visioner om framtiden, i stället för att endast blicka bakåt. Annars riskerar man paradoxalt nog att på sitt sätt ge Fukuyama rätt.

Om myten om Danmarks heroiska motstånd under andra världskriget uppnått en dominans som ett verkligt kollektivt minne, är detta ännu inte fallet med den antikommunistiska borgerliga diskursen om den danska vänstern. Bryld analyserar 1990-talets offensiv mot den danska 1960- och 1970-talsvänstern, inklusive ett särskilt kapitel om den svenska motsvarigheten förkroppsligad av Per Ahlmark. Författaren är som vänsterman naturligtvis starkt kritisk mot hur de som tog avstånd från Sovjetkommunismen och maoismen nu får klä skott för allt ont som gjorts i kommunismens namn. Han kritiserar även stora delar av vänstern för att inte tillräckligt starkt ha fördömt brott i de så kallade socialistiska länderna, av en förfelad rädsla för att ge borgerligheten vatten på kvarnen.

Brylds bok är ett gott exempel på den allt mer livaktiga historiografiska forskning som vänder blickarna bortom den akademiska historien. Han argumenterar i bokens avslutande kapitel för just detta, och motiverar det särskilt med att de akademiska historikerna på senare tid haft allt mindre inflytande över den allmänna produktionen av historia, och att den rollen allt mer tagits över av författare och journalister.

I samband med detta diskuterar Bryld en del sådana historiografiska teorbildningar som är avsedda att även täcka in icke-akademisk historieskrivning. I första hand behandlas Maurice Halbwachs och Pierre Noras begreppspar (vetenskaplig) ”historia” och (kollektivt, identitetsskapande) ”minne”. Författaren levererar en välriktad kritik mot den väl grovaxade dualismen i denna begreppsapparat.

Författaren avslutar med en uppmaning till historikerna att inte förledas av identitetspolitikens och mytproduktionens lockelser, utan att tvärtom dra i handbromsen när sådana tendenser visar sig för starka på det historiska fältet. Historikerna ska motstå trenderna i samhället att fördöma eller hylla det förflutna, och i stället reflektera och förstå. Det är kanske inget originellt recept, men givetvis inte desto mindre angeläget.

Samuel Edquist